

Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi
Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization
timad

Cilt / Volume: 16 - Sayı / Issue: 32 - Yıl / Year: 2021
Mart/ March- Yaz/ Summer

ISSN: 1306-4223

Özgün Bir Biçimleniş: "Tüteklik"li Örtü

An Orijinal Form: Laternen Roof

Mehmet UYSAL

Prof. Dr. Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü
Prof. Dr. Necmettin Erbakan University
Faculty of Engineering and Architecture,
Department of Architecture

mimuysal@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9170-0189>

Gülsün NAVRUZ BERK*

Yüksek Mimar
Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı
Master Degree, Necmettin Erbakan University
Institute of Science, Department of
Architecture
archgulsunberk@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-1890-7693>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Derleme (Tez) / Review (Thesis)

Geliş Tarihi / Received: 01.09.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 04.01.2021

Cilt / Volume: 16, Sayı / Issue: 32, Sayfa / Pages: 241-256

Atıf / Cite as: Uysal, M., Navruz Berk G. (2021). Özgün Bir Biçimleniş; Tüteklikli Örtü [*An Orijinal Form: Laternen Roof*], Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi-*Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization*, 16/32: 241-256.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./ *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.*

*Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Özgün Bir Biçimleniş: "Tüteklik"li Örtü*

Öz

Tüteklikli Örtü, kökeni paleolitik döneme dayanan ve günümüzde de varlığını sürdüren, merkezde bulunan tüteklik adı verilen açıklıkla adlandırılan, mekânı örten kubbemsi çatı örtüsüdür. Orta Asya, Anadolu coğrafyasında yayılım gösteren ve farklı isimlerle adlandırılan Tüteklikli Örtünün bu çalışma dâhilinde varlığına dair veriler aktarılarak; özgün biçimlenişinin yapısal, işlevsel, görsel, algısal özelliklerini mimarlık yazım alanına kazandırmak konu edinilmiştir. Çalışmada; tarihsel-varlıksal, betimsel, arkeolojik, tespitlere dayalı-gözlemsel ve ilişkisel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Tüteklikli örtü; işlevselliği, kullanılan yapı malzemesine ilişkin tutumsallığı, görseelliği, pitoreks imge özelliği, inanışa ilişkin açıklamaları, biçimlenişinin insan varlığı üzerindeki etkisi ile özgün, karakteristik mekânsal bir öğedir. Mevcut yapı malzemesinin akılcı, işlevsel, tutumlu kullanımı ile doğal çevre koşullarına karşı verilmiş bir yanıt olmakla birlikte yapısal biçimleniş paleolitik dönem, neolitik dönem, kalkolitik dönem ve göçebe kültürün ürünü yurt tipi çadırla biçimsel benzerlikler göstermesi bağlamında kültürel sürekliliği olan bir mimari üründür.

Anahtar kelimeler: Tüteklik, tüteklikli örtü, kubbemsi üst örtü biçimleniş.

An Orijinal Form: "Laternen Roof"

Abstract

Laternen Roof is a dome-like roof covering, whose origin dates back to the Paleolithic period and still exists today, which is named with the opening in the center called 'tüteklik'. This study; "Laternen Roof" which has spread in Central Asia and Anatolian geography and is named with different names discuss to bring the structural, functional, visual and perceptual features of its original form to the field of architecture writing. In the study; historical-existential, descriptive, archaeological, observational and based on determinations, relational research methods are used. The laternen roof is a unique, characteristic spatial element with its functionality, attitude towards the construction material used, its visuality, its picturesque image feature, its expansions regarding belief, its effect on human existence. The "Laternen Roof" is a reply to natural environmental conditions where the rational, functional and economical use of existing building materials is ensured. At the same time, it is an architectural product with a cultural continuity in the context of its structural resemblance to the tent architecture, the product of the Paleolithic period, Neolithic period, Chalcolithic period and nomad culture.

Keywords: Lantern, laternenroof, dome-like form.

---

* Bu çalışma Gülsün Navruz Berk'in Necmettin Erbakan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı'nda devam eden doktora tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

Tüteklik kelimesinin kökeni olan 'tütme, tütme'; duman ya da buhar çıkarmak, dumanın havaya yükselmesi anlamına gelmektedir. Tütme kelimesi aynı zamanda; 'yaşamak, varlığını sürdürmek' anlamlarını da taşımaktadır (TDK Sözlüğü, 2011). Tüteklik ise; hamamlarda, duvarlar içinde bırakılmış olan dar duman bacası olarak tanımlanmaktadır (TDK Sözlüğü, 2011). Dolayısıyla; 'Tüteklik' kökeni 'tütme' eylemiyle ve duman bacası tanımıyla işlevsel, 'yaşamak, varlığını sürdürmek' anlamı ile ise yaşamsal bir ögedir.

Tüteklikli örtüye; duman bacası işleviyle ve yaşamsal varlığa yaptığı göndermeyle adını veren tüteklik; onun boşluktan öte olduğunu göstermektedir. Mekânın merkezinde en üst ve bitiş noktasında yer alan tüteklik ve onu çevreleyen örtü sistemi bütünsel bağlamda; işlevselliği, özgün biçimlenişi, görselliği, kullanılan yapı malzemesine ilişkin tutumsallığı, pitoreks imge özelliği, inanışa ilişkin açılımları, biçimlenişinin insan algısı üzerindeki etkisi ile araştırılması gereken mekânsal bir ögedir. Bu çalışmada tüteklikli örtünün varlığı ve coğrafi dağılımı, ona özgü özellikler açıklanarak, varlığı tarih öncesi dönemlere dayanan örtü sistemine ilişkin kökensel bir açılım getirilmiştir. Çalışma; konut mimarisinin ve kubbenin prototipinin çadır mimarisi olduğu görüşünü tartışmaya açarak tüteklikli örtüye dikkat çekmiştir.

2. 'Tüteklik'li Örtü

Tüteklikli örtü; duman tahliyesi işlevini üstlenen ve mekânın tek ışık kaynağı tüteklik olarak adlandırılan açıklığı içeren, bindirme tekniğiyle oluşturulmuş ahşap çatı örtüsüdür. Tüteklikli örtü; kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı bir mekânın üstünü, köşelerden başlayarak birbiri üzerine çapraz konumda oturtulmuş ahşap kirişlerden oluşan bir sistemle örten bir bindirme kubbe (Sözen ve Tanyeli, 2003; Akın, 1985) türü olarak tanımlanmaktadır. Tüteklikli örtünün çıkış noktasını oluşturan eldeki ahşap malzemeyi ve ahşap yapı malzemesinin boyutlarını kullanarak ihtiyaç duyulan mekan büyüklüğünü oluşturma amacı bağlamında; karşılıklı duvarlar arasındaki mesafeyi geçmekte yetersiz kalan kirişlerin bindirme tekniği ile kademeli bir şekilde yükseltilerek ve döndürülerek sıralanması ve tüteklik olarak adlandırılan açıklıkla sonlandırılması ile oluşan çatı sistemi tüteklikli örtü olarak adlandırılmaktadır.

2.1. Tüteklikli Örtünün Tarihsel Boyutta Varlığı ve Coğrafi Dağılımı

Tarihsel boyutta tüteklikli örtünün ortaya çıktığı coğrafya ve tarih net olarak söylenememektedir. Ancak; yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular; bu örtü sisteminin varlığını ispatlar niteliktedir. Tüteklikli örtünün varlığını ortaya koyan bulgular; tarihsel metinler, arkeolojik bulgular bağlamında ve araştırmacıların tespit, gözlem ve yazılı kaynaklara bağlı olarak çözümlenmiştir.

2.1.1.Tarihsel Metinler Bağlamında Tüteklikli Örtünün Varlığı

M.Ö. 400-401 yıllarında (M.Ö. 5.yüzyıl) Ksephon'un Anabasis 'Onbinlerin Dönüşü' adlı eserinde kaleme aldığı, seferler sırasında Fırat nehri yakınlarında, Muş Ovasında (Tablo 1) bir köyde görüp tariflediği (1) yeraltı evleri (Akın, 1985), tüteklik içeren evlerin varlığını ortaya koyar niteliktedir.

(1) 'Evler, kuyu ağzına benzer bir aralığı olan yeraltı yapılarıydı. Ama alt taraftan geniş ve ferahtı. Yük hayvanları için yapılan girişler kazılmıştı ama insanlar buraya merdiven aracılığıyla iniyorlardı. Bu konutlarda, çok sayıda yavrularıyla birlikte keçiler, koyunlar, öküzler, horozlar ve tavuklar bulundu. Kümes hayvanları ve büyükbaş hayvanların hepsi saman ve yemle besleniyorlardı ve üstleri kapalı bir yerde yetiştiriliyorlardı'(Ksephonon, V, 1974, syf:133)

Bu tarifte (1) kuyu ağzına benzer bir aralık olarak ışık ve hava kaynağı olan tütekliğin tanımlandığı, tüteklik içeren bu evlerin yeraltında olduğu belirtilmektedir.

Vitruvius (M.Ö. 1.yüzyıl) De Architecture adlı eserinde; Frigyalaların yaşamış oldukları evi tarif ederken evin üst örtüsü için; kütükleri birbirine bağlayarak piramit şeklinde çatı oluşturduklarını, bunların da üzerini kamuş çalı, çırpı ardından da toprakla kapladıklarını (2) belirtmektedir.

(2).....ovalarda yaşayan Frigyalılar, ormanları ve inşaatta kullanılacak ahşapları kıt olduğu için, doğal tümsekleri seçerler ve bu tümsekleri ortasından tünel şeklinde kazarak, iç hacmini arazinin elverdiği ölçüde kazarlar. Bunun üzerine kütükleri birbirine bağlayarak piramit şeklinde bir çatı inşa ederler. Bunları, kumuş veya çalı, çırpı ile kaplarlar ve evlerin üzerine çok büyük toprak kitleleri yığarak tümsekler yaparlar (Vitruvius, 2, 1, 5).

Vitruvius (M.Ö.1.yüzyıl) yine aynı eserinde Doğu Karadeniz bölgesinde (Tablo 1) bulunan bir evin çatı örtüsünü (3); duvarlara paralel ahşap kirişlerle kurulan bindirme örtü şeklinde tanımlamaktadır (Vitruvius, 2, 1, 4).

(3) Ormanların bol olduğu Pontus'ta ağaçtan duvarlar aşağıdan yukarı doğru yükselerek yüksek kuleler inşa ederler. Çatılarda kirişler, uçları kesilerek derece derece birbirine yaklaştırılırlar ve dörtkenardan yukarı doğru piramit şeklinde yükselerek birleşmelerini sağlarlar. Daha sonra üzerini yaprak ve çamurla örterler (Vitruvius, 2, 1, 4).

Tablo 1. Tüteklikli örtünün varlığına ilişkin betimlemeler.

Yazar	Eser	Tarih	Coğrafya
Ksephon	Anabasis Onbinlerin Dönüşü	M.O. 5. yüzyıl	Anadolu (Doğu Anadolu, Muş Ovası)
Vitruvius	De Architecture	M.Ö. 1. yüzyıl	Anadolu

2.1.2. Arkeolojik Veriler Bağlamında Tüteklikli Örtünün Varlığı

Ksephon ve Vitruvius tarafından tüteklikli örtünün varlığını açıklar nitelikteki tarihsel metinlerin yanı sıra arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular da tüteklikli, ahşap strüktürlü çatı sistemi hakkında veriler sunmaktadır. Kazakistan'ın kuzey bölgesinde 1980 yılında başlatılan arkeolojik araştırmalarda M.Ö.3700-3100 yıllarına tarihlenen Botay yerleşiminde, ahşap malzemedен inşa edilmiş tüteklikli örtünün bilinen en eski tarihli örnekleri tespit edilmiştir (Kutlu, 2020). Tacikistan'da yapılan kazılar sonucunda ise; M.Ö. V-VIII. Yüzyıllara tarihlenen yapılara ait çatı kirişlerinde kullanılan birçok ahşap öge varlığından sözedilmekte ve ahşap çatı strüktürlerinin denendiği sonucu ortaya konulmaktadır (Chmelniczkiy, 1997). Ermenistan'da, Teyşebani'de (Erivan yakını) Urartu öncesi döneme M.Ö. V. Yüzyıla tarihlenen tüteklikli ev kalıntılarında rastlandığı bildirilmektedir (Chalpachjan, 1971). Kırgızistan'da 1964 yılında yapılan kazılarda Usun dönemine ait olduğu kabul edilen ve M.Ö. III. Yüzyıla tarihlenen (M.Ö.206-M.S. 220) bir kısmı toprak altında ve üstü ahşap örtülü evler tespit edilmiştir (Cezar, 1997) (Tablo 2).

Tablo 2. Tüteklikli örtünün varlığına ilişkin veriler sunan arkeolojik kazılar.

Arkeolojik Kazılar	Tarih	Coğrafya
Kazakistan	M.Ö. 30. yüzyıl	Kuzey Asya Coğrafyası
Tacikistan	M.Ö. 5-8. yüzyıl	Orta Asya Coğrafyası
Kırgızistan	M.Ö. 3. yüzyıl	Orta Asya Coğrafyası
Ermenistan	M.Ö. 5. yüzyıl	Batı Asya Coğrafyası

2.1.3. Araştırmacıların Tespit, Gözlem ve Yazılı Kaynakları Bağlamında Tüteklikli Örtünün Varlığı

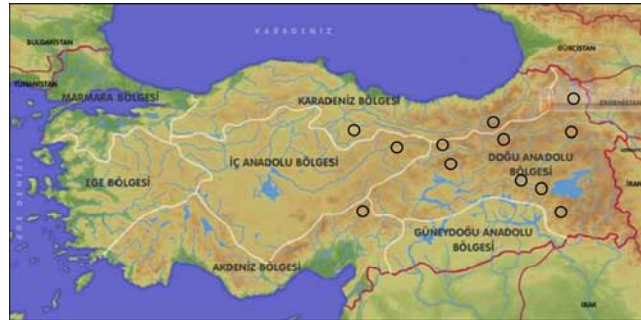
Araştırmacıların tespit ve gözlemleri; tüteklikli örtünün dünya coğrafyasında Anadolu'dan Pasifik Okyanusuna kadar olan dağlık bölgelere yayıldığını göstermektedir (Chmelniczkiy, 1997; Akın, 1985) (Şekil 1).

Kökeni ağaç bindirme tavan tekniğine dayanan biçimsel oluşumların Arseven (1928) OrtaAsya'da var olduğunu aktarmaktadır (Kuban, 1969). Eldem (1954), Doğu Karadeniz bölgesinde 'Kafkas tipi' olarak betimlediği karakteristik tüteklikli konutların varlığını açıklamaktadır. 1971 yılında yapılan çalışmalar; Sivas ili Şarkışla yöresinde ve Kızılırmak nehrinin batısında kalan Ortaköy, Emalkhöyük, Sivrialan, Mescit ve Beyyurdu köylerinde 'ortabacalı' olarak tanımlanan tüteklik içeren konutların varlığı açıklamakta ve mimari biçimlenişlerini belgelemektedir (Kademoğlu, 1971). Bitlis (Aşakolbaşı, Arın, Kömürlük, Taşharman, Simek, Kavakbaşı) köylerinin tandirevleri ahşap konstrüksiyonlu kubbemsi tavan içermektedir (Yüksel, 1977). Akın (1985); tüteklikli evin Anadolu'nun beşte birini kapsayan alanda baskın bir ev tipi olduğunu belirtilerek, yaptığı gözlemler neticesinde Van gölünün çevresinde

(Muradiye, Erciş, Ahlat ve Tatvan, Gürpınar, Güzelsu'nun köylerinde) ve Muş, Muş-Yaygın arasındaki yol boyunca, tüteklilikli evlerden oluşan köylerin varlığından bahsetmektedir. Arpaçay (Kars), Çaldıran (Van), Doğubeyazıt (Ağrı) sınır ilçelerine bağlı köylerde; Çorum' a bağlı Alacahöyük'te, Nevşehir Acıgöl'de, Kahramanmaraş Elbistan ilçesine bağlı köylerde, Bitlis, Ağrı, Kars, Erzurum, Erzincan, Sivas illerine bağlı yerleşmelerde (Akın, 1985), geleneksel Erzurum tandır evlerinde (Özkan, 2013) ve Tunceli ili, Mazgirt ilçesi, Yaşaroğlu (Goman) köyünde (Şen, Erdoğan, 2019) tüteklilikli üst örtü içeren mekanlar bulunmaktadır. Hotan (1947), Erzurum evlerinde mutfak, oturma odası işlevi gören mekanın kubbe şeklindeki tavanını ve tepesindeki aydınlık bacasını tanımlayarak tüteklilik içeren üst örtünün varlığını belgelemiştir (Şekil 2).

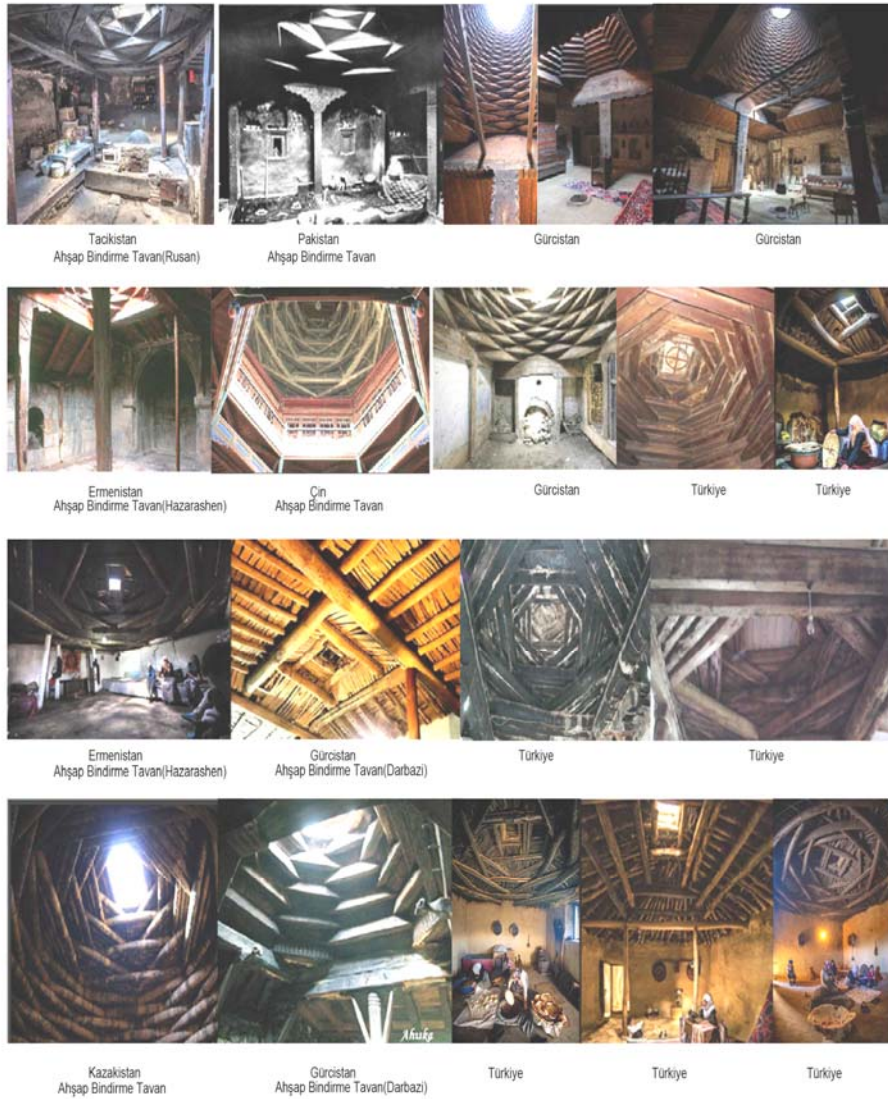

Şekil 1. Tüteklilikli örtünün coğrafi yayılım alanı (Web iletisi 1)
(Anadolu'dan Pasifik Okyanusuna kadar olan dağlık bölge)

Şekil 2. Tüteklilikli Örtünün Anadolu Coğrafyasında Dağılım Alanı (Web iletisi 1)

Kısaca; tarihsel metinler, arkeolojik kazılardaki varsayımlar, gözlemlere dayalı tespitler ve yazılı kaynaklar neolitik çağdan itibaren Orta Asya ve Anadolu'da üzeri ahşap örtülü, tüteklikli yapı tipinin varlığını (Fot. 1) ortaya koymaktadır (Kutlu, 2020; Akın, 1985, 1991; Çoruhlu, 2020). Ancak; örtü struktürünü örten toprağın rüzgârla ve yağmurla kolayca aşınması ve ahşabın çürüyüp yok olan bir malzeme olması sebebiyle (Akın, 1985) ahşap tüteklikli örtünün erken dönemlerine ilişkin net veriler elde edilememekle birlikte günümüzde de bu örtü sistemini içeren örnekler sınırlı sayıda görülmektedir.

Fot. 1. Tüteklikli örtünün dünya coğrafyasında dağılım alanı.

2.2. Tüteklikli rtnn Meknsal ve Yapısal Bileşenleri

Tüteklikli rt adını; kubbemsi tavanın üzerinde bulunan, işlevsel özelliği duman tahliyesi, aydınlatma olan (Akın, 1985) tteklikten almaktadır. Mekndaki tek ısınma, pişirme eylemlerini karşılayan mekânın merkezinde yanmakta olan ateşin dumanı (Oğuz, 2001), tavanda baca işlevini gören baca-pencere aracılığıyla dışarıya atılmaktadır (Akın, 1985). Meknda kubbemsi tavanın merkezinde bulunan duman bacası dışında bu işlevi karşılayacak başka bir baca ya da pencere bulunmaması (Oğuz, 2001), dumanın mekndan atılmasının önemi nedeniyle örtü adını bu aıklıktan almaktadır. atının ortasında bırakılmış, ierdeki bacasız ocağın dumanının dışarı çıkmasını sağlayan bu baca, delik, aıklık, ışıklık, tepe penceresi ya da fener aynı zamanda i mekânın aydınlatılmasına olanak veren tek ışık kaynağıdır.

Kubbemsi tavanın merkezindeki kare formlu duman bacası ve mekânın tek ışık kaynağı (baca- pencere) iin Eldem (1954), Kademoğlu (1977), Akın (1985), 'tüteklik'; örtüyü oluşturan kubbe iin ise, 'tüteklikli kubbe' terimini kullanmışlardır. İşlevsel özelliği sebebiyle 'tüteklik' terimiyle adlandırılan örtü sistemi farklı araştırmacılar tarafından farklı dillerde, eşitli isimlerle anılmaktadır.

Söz konusu ahşap kubbe yerel evrede 'kıranga kubbe' terimiyle yaygın bir Şekilde anılmaktadır. Kıranga adı ise, eşitli yörelerde 'gallangu, gallenge, garankuş, garrangu, glenge' biimlerinde söylenmektedir (Oğuz, 1977). Bu terim kıranga kuyruğu veya kanadı konumunda bulunan dar aılı kiriş iftleri nedeniyle yakıştırılmakta (Akın, 1985) olup, örtü formu kıranga kuşunun yuvasını andırmaktadır (Choi, 2017). Aynı zamanda yerel halk tarafından yaz aylarında tteklikten giren kırangaların (Fot. 2) kubbenin ahşap kirişleri arasına yuva yapması sebebiyle bu terimin ortaya çıktığı belirtilmektedir¹ (Akın, 1985).

Fot. 2. Kıranga kuşu yuvası (Web İletisi 2)

¹ Yaz aylarında kıranga kubbeli meknlarda ateş yakılmadığı iin duman olmamakta ve kırangaların yuva yapması iin uygun bir ortam oluşmaktadır (Akın, 1985).

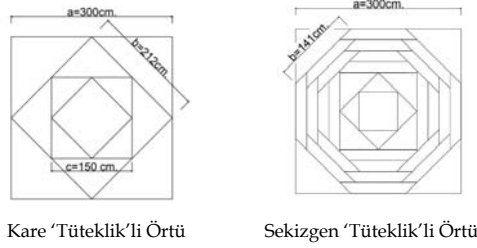
'Çatma Çandılı Ev' olarak da adlandırılan tüteklikli evde 'çandı' köy evlerinin üzerine açılan delik olarak tanımlanmakta (Oğuz, 2001) olup, ahşap kirişlerin üst üste bindirilmesi nedeniyle 'çatma' kelimesini de eklenerek bu örtüye sahip konutlar 'çatma çandılı ev' olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda 'baca' terimi anlamının ötesine taşınarak iş alanı² olarak kullanılan dam üstüne de adını vermektedir (Oğuz, 2001). Türkçe'de tüteklikli örtü (Akın, 1985, Eldem 1956), kırlangıç çatı, kırlangıç kubbe (Oğuz, 2001), çandılı tavan (Oğuz, 2001), ortabacalı (Kademoğlu, 1977), fenerli baca isimleriyle adlandırılan ahşap örtü; Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Tacikistan'da ve batı dillerinde farklı isimlerle anılmaktadır. Açıkta yanan ateş nedeniyle tüm yüzeyleri kara bir is tabakasıyla kaplı olan bu karanlık mekânı örten kırlangıç kubbe, Azerbaycan'da 'Karadam' adı verilmektedir (Chmelniczki, 1997). Gürcistan'da ise; tüteklikli konutlar için 'darbazi' terimi kullanılmaktadır. Ayrıca; merkezi açıklığa sahip pencere ve duman bacası olarak hizmet veren, sütunlar üzerinde desteklenen ve basamaklı bir dizi kütük ve kirişten yapılmış piramidal çatıya, kırlangıç kubbe ise 'gvirgvini' (Chmelniczki, 1997) denmektedir. 'Gvirgvini'nin kelime anlamı 'taç' olup, kırlangıç kubbenin taç şekline benzemesinden dolayı bu ismi aldığı bilinmektedir (Karpuz, 1993; Lang, 1997). Tüteklik içeren konutların kökeninin yere gömülü olma olgusuna gönderme yapılarak 'Tiflis'teki evler Hahn (1896) tarafından 'saklı' olarak nitelendirilmiştir. Ermenicede kırlangıç kubbe için kullanılan 'Hazarashen', 'Asarashen' (Chmelniczki, 1997), 'bin kirişli' anlamına gelmektedir. Kırlangıç kubbe yapımı sırasında kullanılan ahşap kirişlerin çokluğuna gönderme yapılarak bu ismin verildiği söylenebilir. Ermenistan'da kırlangıç kubbe ile örtülü konutlara, 'Glxatun', 'Ton' ya da 'Tun'; aydınlatma ve baca amaçlı kullanılan tavan ortasındaki açıklığa ise 'Erdik' denildiği bilinmektedir (Tschubinaschwii, 1959). Tüteklikli kubbe Tacikistan'da 'Rusan' ya da 'Chorchona' adıyla anılmaktadır (Chmelniczki, 1997). Batı dillerinde ise; tüteklikli kubbenin özgün tavanını tanımlamak için 'Laternen-decke (fenerli tavan) (Simon, 2017), lantern roof (fenerli çatı) terimleri kullanılmaktadır.

2.2.1. Tüteklikli örtünün yapısal bağlamda biçimlenişi

Tüteklikli örtü; kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı bir mekânın üstünü, köşelerden başlayarak birbiri üzerine çapraz konumda oturtulmuş ahşap kirişlerinden oluşan bir sistemle örten bir bindirme kubbe (Sözen ve Tanyeli, 2003) türü olarak tanımlanmaktadır. Karşılıklı duvarlar arasındaki mesafeyi geçmekte yetersiz kalan kirişler, ilk olarak köşelerin önüne çapraz olarak yerleştirilerek açıklıklar küçültülür. Bir sonraki aşamada, köşe kirişlerinin üzerine bu kez duvarlara paralel kirişler oturtulur ve örtü; çapraz ve paralel

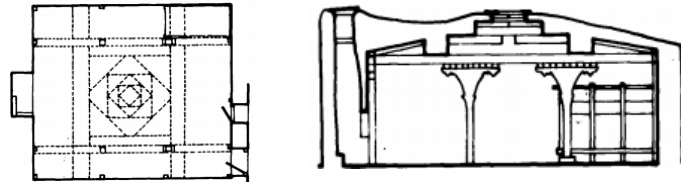
² 'Dam üstü' tüteklik içeren evlerin ortak iş alanıdır. Dam üstünde yürünebilmekte, oturmakta, çamaşır ve tezek kurutmakta, güneşe buğday ve meyve serilmekte, bulgur elenmektedir. Evin ocak ve ışık bacaları dama açıldığı için dam üstüne baca da denilmektedir'. Dam üstünde oturmak' yerine bacaya oturmak tabiri kullanılmaktadır (Oğuz, 2001).

kirişlerin alması olarak birbirleri üzerine oturtulmasıyla en yukarıda kenar boyu ortalama 40-50cm. olan bir kareye ulaşmaya kadar yükselerek sürmektedir. Tüteklikli örtü kademeler şeklinde yükselirken plan düzleminde kare ve sekizgen (Şekil 3) olmak üzere iki geometri oluşturmaktadır (Akın, 1991; Akın, 1985)

Şekil 3. Tüteklikli örtünün plan düzleminde kare ve sekizgen geometrisi ve ahşap kiriş boyutları (Akın, 1985'den alınarak yazar tarafından yeniden çizilmiştir).

Eldeki ahşap kiriş boyutlarının belirlediği kare ya da kareye yakın mekânın büyüklüğü yetersiz kaldığı durumlarda ise; mekân ortasındaki taşıyıcı dört dikme ile üst örtü oluşturulmakta; kubbemsi üst örtü yanlarında eğimli bir şekilde oluşturulan çatı örtüsü ile desteklenerek; ihtiyaç duyulan mekân büyüklüğü sağlanmaktadır (Şekil 4).

Şekil 4. Taşıyıcı dikmeler ile oluşturulan tüteklikli örtü- Tüteklikli örtü yan yüzeyler (Akın, 1985).

2.2.2. Tüteklikli örtünün özgün değerleri

Tüteklikli örtü işlevsel, tutumsal, akılcı, uyumlu, inanışa ilişkin açılımları, görsel, algısal ve pitoreks imge özelliği ile özgün mekânsal bir öğedir.

İşlevsellik: Tüteklikli örtü, iç - dış mekân sınırını üst örtü bağlamında belirlemekle birlikte baca ve ışıklık işleviyle de öne çıkmaktadır. Bu bağlamda tüteklikli örtü; merkezde yanan ocağın (Akın, 1985; Oğuz, 2001)dumanının tüteklik aracılığıyla dışarı atılmasının sağlanması ve bu açıklığın mekânın tek ışık kaynağı olması sebebiyle işlevseldir.

Tutumsallık: Tüteklikli örtü biçimlenişinde kullanılan ahşap kirişlerin tütekliğe doğru giderek kademeli ve bindirme tekniği ile kısılması, uzun boyutlu kiriş kullanımında yöredeki yetersizliğin aşılması sebebiyle önem kazanmaktadır. Sınırlı ahşap boyutlarının tutumlu kullanılmasının gerekliliğinin yansıra soğuk iklim koşulları sebebiyle ısının korunması hayati

önem taşımaktadır. Bu bağlamda; ocakta yanan ateşin dumanının doğrudan bir baca ile dışarı atılması yoluna gidilmemekte, dumanın içerdiği ısıdan örtünün biçimsel özelliği sayesinde faydalanmakta; duman, görelî sıcaklığı nedeniyle yükselmekte ve içbükey örtünün içinde birikmekte ve tüteklilikten dışarı atılmaktadır (Akın, 1985). Bu bağlamda tüteklilikli örtü biçimsel özelliği dolayısıyla ısı kaybını önlemesi bağlamında da tutumsaldır.

Pitoreks İmge Özelliği: Tüteklilikli örtü iklim koşullarına, ekonomik faktörlere karşı oluşturulmuş akılcı bir biçimlenmedir. Bu biçimlenme toprak altı evlerle başlamış, yamaca gömülü ve sonrasında toprak üstü evlerle devam etmiştir. Tüteklilikli örtünün arketip olarak kabul edilen örneklerinde (Akın, 1985) toprak altı biçimlenme ve cephelerin soğuğa karşı korunması amacıyla dış ortama kapalı olması, sadece tüteklilik ile dış mekanla bağlantı sağlanması bir zorunluluk iken; ekonomik zorlukların ve ısının sakınılmasının görece aşılması sebebiyle yapının toprak üstü yapılması durumunda cephede ışık alma amacıyla pancere açılabilirken açılmaması ya da açılmasına rağmen ışık alma amacıyla kademeli, kubbemsi biçimlenişin devam ettirilmesi tüteklilikli örtünün pitoreks bir imge olarak varlığının devam ettiğinin göstergesidir. Nitekim konutlarla başlayan gösterişli görkemli biçimleniş işlevsel özelliklerini kaybetmiş olsa bile sarayların taht salonlarına ve anıtsal nitelikli yapılara da taşınmıştır (Akın, 1991). Bu bağlamda tüteklilikli örtü pitoreks imge özelliği ile özgün biçimlenişini desteklemektedir.

İnanışa İlişkin Açılımlar: Tüteklilikli mekân, inanişaya ilişkin açılımlar sunması ile de özgündür. Tütekliliğin mekândaki önemi, onun duman bacası ve tek ışık kaynağı olmasının yanısıra kaçış yolu olarak görülmesinden de ileri gelmektedir. Tüteklilikli mekân soğuk kış günlerinde insan duygu ve hislerine odaklı bir yaklaşımla korkunun egemen olduğu bir biçimleniş sergilemektedir. Bu korku ve çaresizlik olgusu; *'Yapışkan bir isle kaplı kara yüzeyler, nemli toprak döşeme, yandığı sürece küçük bir krater, söndüğünde korkunç bir çukur olan tandır, tüteklilikten gelen ters ışıkla, sürekli sanrısız biçimler oluşturan devingen duman, özellikle de yerin altında olmanın bilinci, tüteklilikli mekânı korku ortamına dönüştürmektedir'* (Akın, 1985, syf:69) şeklinde tasvir edilmiştir. Bu bağlamda betimlenen ortamdaki tek çıkış yolu tüteklilik, kaçış özlemini de çağrıştırmaktadır. İmgelemde bu kaçış uçarak gerçekleşmektedir. Budist keşifler ve şamlar tüteklilikten uçarak göğe yükselmektedir (Eliade, 1980) Şamanist dünya görüşüne göre Şamanlık aydınlık olan gökle, karanlık olan yeraltı ikiciliğine dayanan bir anlayışa dayanmaktadır. Yer üstündeki Tanrı 'Ülgen' yer altındaki tanrı ise 'Erlık' olarak isimlendirilmektedir (İzgi, 2012). Tanrı Erlık kötülüklerin tanrısıdır ve yeraltında yaşamaktadır ve yer altına yapılan yolculuk önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda bu yolculuğun başlangıç noktası 'yerin duman deliği' (Akın, 1985) olarak adlandırılan tüteklilik olarak kabul edilebilmektedir ki bu da yeraltının korkutucuğunu desteklemektedir. Benzer şekilde kıyametten sonra yeniden doğuma olan inanç tüteklilikli mekânın yere gömülü olma olgusuyla eşleştirilmiştir. Tüteklilikli ev, doğum öncesi mekânla özdeşleştirilmekte, yeniden

doğum tüteklikten dışarı çıkmakla ilişkilendirilmektedir. Tüteklikli örtü şaman inancında olduğu gibi Alevi inancında da anlamsal karşılık bulmaktadır. Tüteklikli örtüde kademe sayısı göğün yedi kat olması ile ilişkilendirilmekte, örtüyü taşıyan dört dikme ise dört kapı ile karşılık bulmaktadır (Ülger, 2013)

Görselliği ve Algılanışı: İçbükey- parabolik biçimlenişi, ışığın katkısıyla oluşan plastik görünümü ve mekânda gün boyu dolaşarak aydınlattığı alanı çevreden soyutlayan ışık demetinin etkisi, merkeziliği, tüteklik olarak isimlendirilen baca görevi gören delik ile işlevselliği, tüteklikli örtünün etkileyciliğini ortaya koymaktadır.

Akılcılık: Tüteklikli örtünün akılcılığı; hayat koşulları biyolojik standarttaki insanların gereksinimlerine işlevsel açıdan verdiği yanıtta, biçimlenişinin tutumsallığından ve doğal koşullara; iklime, topoğrafyaya ve yaşam biçimine olan uyumundan ileri gelmektedir.

3. Tüteklikli Örtünün Arkaik ve Geleneksel Mekân Çözümüne İlişkin Değerlendirme

Tüteklikli örtünün tarih öncesi dönem kökensel boyutu ve göçebe yaşam kültürü ile benzerlikleri bağlamında değerlendirme yapıldığında tarih sahnesine çıktığı dönemle ilgili kesin veriler elde edilememekle birlikte, mevcut veriler analiz edilerek varsayımlar öne sürülmektedir. Tüteklikli örtünün konutlar ile ortaya çıktığı bilinmektedir (Akın, 1985; Akın, 1991; Kutlu, 2020). Bu bağlamda özgün örtü biçimlenişi ile öne çıkan tüteklikli konutların kökensel boyutu eldeki mevcut veriler ışığında kalkolitik dönem arkeolojik kazılarında (Kazakistan, M.Ö. 30.yüzyıl) bulunan, tariflenen, rekonstrüksiyonları yapılan tüteklikli konutlara dayanmaktadır (Kutlu, 2020). Kalkolitik döneme tarihlenen tüteklikli konutun paleolitik dönem yapay mağaraları ve neolitik dönem konutları ile işlevsel, biçimsel benzerliği de kalkolitik dönemden daha önce de tüteklikli konutların varolabileceği görüşünü desteklemektedir. Paleolitik dönemde barınma, sığınma, dış etkenlerden korunma amacıyla kayalara oyularak barınak haline getirilen, giriş dışında ışık kaynağı olmayan yapay mağaralar; tüteklikli konutların erken örneklerinin gömülü ve kapalı olma olgusuyla, ışık kaynağının tek olma boyutuyla benzerlik göstermektedir. Neolitik dönem konutları ise; gömülü olmaları, ekonomik zorunluluklar, düşmana karşı birlik olma duygusu sebepleriyle bitişik yapılanmaları, ahşap üst örtü biçimlenmeleri sebepleriyle tüteklikli konutlarla benzerlik göstermektedir ki bu bağlamda da tüteklikli konutun kökeni neolitik döneme dayandırılmaktadır (Akın, 1985).

Diğer bir bakış açısı örtü kökeninin kubbe ve göçer çadırı arasında biçimsel bir süreklilik olduğu fikri ile ilişkilidir Strzygowski çadır sanatı ile mimari arasındaki ilişkiler üzerinde incelemelerde bulunmuş; bu ilişkiyle ilgili görüşleri sanat tarihçileri tarafından benimsenerek günümüze kadar ulaşmıştır (Esad, 1928). Strzygowski (1917)'nin görüşlerini benimseyen araştırmacılardan biri olan Arseven; bu ilişkinin varlığını geniş sınırlar içinde değerlendirerek; kubbe

şeklindeki tüm yapıların varlığının kökenini çadır mimarisine bağlamıştır (Kuban; 1969). Aynı bakış açısı Orta Asya ve Ön Asya'dan bütün dünyaya yayılan kubbe mimarisinin çadırdan geldiğini öne sürmektedir (Çürük ve Çiçekçiler, 1983). Bu bağlamda değerlendirildiğinde örtü konstrüksiyonunun kubbemsi biçiminin toprak ev ya da yurt olarak adlandırılan Asya'nın yaygın çadır tipinin, mekânı desteksiz örtmeyi sağlayan konstrüksiyonuyla benzerlik gösterdiği gözlemlenmektedir. Yurt tipi çadırın kubbemsi biçimlenişi, üstündeki açıklık tünçlük, çevlik, tepelik (Ögel, 1995), tünçlüğün açılıp kapanabilme özelliği, işlevsel olarak baca ve ışık kaynağı olarak kullanılması, mekan içi organizasyonu; tüteklikli konutun kubbemsi biçimlenişi, örtünün bitiş noktasındaki baca ve ışıklık işlevli tütekliği, tütekliğin açılıp kapanabilme özelliği ile benzerlik göstermektedir.

Tüteklik içeren kubbemsi çatı konstrüksiyonunun biçimsel varlığının, çadır mimarisiyle benzeşmesi; çadır ve yerleşik evin, kimi yörelerde aynı kullanıcılar tarafından, mevsime bağlı olarak kullanılması nedeniyle kökensele bir etkileşimin ötesinde, bu iki yapının eşzamanlı olarak kullanımının etkisi şeklinde de yorumlanabilmektedir. Nitekim; Afganistan'ın Bedehşah bölgesinde tüteklikli evlerde yaşayan Özbeklerin, yaz aylarını evlerinin yanına kurdukları yurtlarda geçirdikleri (Kussmaul, 1965), Tatarlar ve yazın yurt tipi çadırlarda yaşayan Ermenilerin kışın tüteklikli evlerine dönmeleri (Akın, 1985); çadır ile tüteklikli evin aynı zamanda kullanıldığını göstermekte ve bu etkileşimi desteklemektedir. Bununla birlikte tüteklikli örtünün erken dönemlerde varlığına ilişkin arkeolojik kazılar bu örtü sisteminin çadır mimarisinin kökeni olduğuna dair varsayımları da ortaya koymaktadır (Kutlu, 2020). Bu bağlamda arkeolojik kazılarla tüteklikli konuta dair elde edilebilecek yeni veriler çadır mimarisinin prototipinin tüteklikli konut olabileceği varsayımını destekleyecektir.

4. Sonuç

Tüteklikli örtü, bindirme tekniği ve ahşap yapı malzemesi ile oluşmuş çatı örtüsü olup kubbemsi yapısıyla görkemli, görsel ağırlıklı, imgesel, algısal özgün bir biçimleniş olmasının yanı sıra; işlevsel, akılcı, tutumsal mimari bir üründür. Doğal çevre koşullarına karşı verilmiş bir yanıt olmakla birlikte tarih öncesi dönemlerden günümüze değin varlığını sürdürmesi onun kültürel bir öge, geleneksel bir biçimleniş olduğunu da göstermektedir. Kökensele boyuttaki varlığıyla gizemini hala korumakla birlikte kalkolitik dönem tüteklikli konutları, biçimlenişin tarih öncesi çağlara ait olduğunu ispatlamaktadır. Paeolitik dönem mağaraları, neolitik dönem konutları ve konut mimarisinin prototipi olarak kabul gören çadır mimarisi ile benzerlikleri, biçimlenişi, tüteklikli örtünün tarihsel boyutta süreklilikliliğini ve benzerleri ile etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Bu noktada konut ve kubbe mimarisinin prototipi olarak görülen çadır mimarisinin mi tüteklikli konutu etkilediği, yoksa tersi bir yaklaşımla çadır mimarisinin prototipinin tüteklikli konut biçimlenişi mi olduğu

hipotezi oluşmaktadır. Bu hipotez tüteklikli örtünün gizemini arttırmakta ve akademik bağlamda çalışma alanlarına kapı aralamaktadır.

Bilgilendirme: Çalışmada çıkar çatışması yoktur. Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Kaynaklar

- Akın, G. (1991). "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", *Vakıflar Dergisi*, 22, syf: 323-354.
- Akın, G. (1985). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Tarihsel Ev Tiplerinde Anlam*, Doktora Tezi, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Baskı Atolyesi.
- Cezar, M. (1997). '*Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*', İstanbul.
- Chalpachjan, O.; Ch. (1971). *Grazdanskoe zodcestvo Armenii*, Moskva.
- Chmelnizkij, S. (1997). *Orta Asya Mimarisinde Kaybolan Bir Form Üzerine, Sanatın Ortaçağı, (Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar)*, Kabalcı Yayınevi, syf: 14.
- Choi, S., (2017). *Bindirme Tavan, Bir Adlandırma Sorunsalı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2017, 8(2), OI: 10.1501/sbeder_0000000145.
- Çoruhlu, Y. (2020). '*Hun Sanatı*', www.tarihtarih.com.
- Çürük, C. ve Çiçekçiler, E. (1983). *Örnekleriyle Türk Çadırları*, Askeri Müze Yayınları, İstanbul.
- Eldem, S.H. (1954). *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Eliade, M. (1980). *Schmiede und Alchemisten*, Klett-Cotta.
- Hotan, H. (1947). *Erzurum Evleri*, *Arkitekt*, sayı: 181-182, syf: 27-28.
- İzgi, M.C. (2012). *Şamanizm ve Şamanlara Genel Bakış*, *Lokman Hekim Journal* 2012; 2 (1): 31-38 <http://lokmanhekim.mersin.edu.tr>.
- Kademoğlu, O. (1977). *Şarkışla Yöresinde Ortabacalı Evler, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V. Cilt, Etnoğrafya*, syf: 165-179
- Karpuz, H. (1993). *Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayını.
- Ksephonon, A. (2011). *On Binlerin Dönüşü*, Çev: Gülensoy, T., Kültür Evreni, Ankara.
- Kuban, D. (1969). *Celal Esat Arseven ve Türk Sanatı Kavramı*, *Mimarlık Dergisi*, Sayı 10, syf: 17-20.
- Kussmaul, F. (1965). '*Badaxsan und Seine Tağiken'den aktaran Akın,G., 1985,Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Tarihsel Ev Tiplerinde Anlam*.

- Kutlu, M. (2020). Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihi Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme, *History Studies*, 12/5, Ekim 2020, s. 2455-2486.
- Lang, D.M. (1997). *Gürcüler*, Ceylan Yayınları.
- Tschubinaschwii, G. (1959). *Georgia, Art of, Encyclopedia of World Art*, Cilt 6, New York, s.138-140: McGraw-Hill.
- Le Coq, A.V. (1925). *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*, Berlin.
- Oğuz, B. (1977). *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 1, Beslenme Teknikleri*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Oğuz, B. (2001). *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 3, İnşa, Isıtma ve Aydınlatma Teknikleri*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi. II. Cilt, Türk Tarih Kurumu*, Ankara.
- Özkan, H. (2013). Geleneksel Erzurum Evlerinde Kırlangıç Örtünün Kuruluşu ve Son Kırlangıç Örtü Ustası Sırrı Alacakanat, *Güzel Sanatlar Enstitü Dergisi*, syf: 19-37.
- Simon, H.K. (2017). Hybridity, Appropriation, and Transmission: The "Laternendecke" in Buddhist Cave Temples at Mogao.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2003). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Şen, K. ve Erdoğan, S. (2019). Geleneksel Tunceli Evlerinde Kırlangıç (Tüteklikli) Örtülü Bir Konut Örneği, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, syf: 35-52.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü, (2011). <https://sozluk.gov.tr/>.
- Ülger, G. (2013). Tapınma Ritüeli ile İbadet Mekânı Arasındaki İlişkinin Göstergibilimsel Bağlamda Okunması: Cemevi Yapıları, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimari Tasarım Bilim Dalı.
- Vitruvius, (2005). *The Ten Books on Architecture (Mimarlık Üzerine 10 Kitap)*, Çev: Güven. S., Şevki Vanlı Mimarlık vakfı Yayınları, 4. Baskı, 2. Kitap, 1. Bölüm, 4.
- Web İletisi 1: <http://coğrafyaharita.com/>
- Web İletisi 2: <https://www.haberler.com/ilk-mimari-projeyi-kirlangiclar-cizdi-12052964-haberi/>
- Yüksel, U. E. (1977). Bitlis Köyevleri, Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, V. Cilt, Etnoğrafya, syf: 257-270.